

Muziekgeschiedenis vanaf Griekse oudheid (2)

Middeleeuwen (500 tot 1400 n.C.)

In het maart-aprilnummer is een serie over de westerse muziekgeschiedenis van start gegaan, waarin in negen delen de periode vanaf 700 jaar voor Christus tot heden wordt behandeld. Enerzijds wordt geput uit internetpagina's en diverse studieboeken. Waar mogelijk wordt de tekst aangevuld met inzichten vanuit de geesteswetenschap, die door Rudolf Steiner in zijn voordrachten naar voren zijn gebracht. Het is voor mij een spannende zoektocht (en hopelijk ook voor de lezer), geïnspireerd door het werk van Marc van Delft, die ook bij dit project is betrokken. In dit nummer deel twee van de serie.

door Imke Jelle van Dam

De afgelopen maand heb ik me voor het eerst verdiept in de geschiedenis van de Middeleeuwse muziek. Ik ben op zoek gegaan naar namen van componisten, de ontwikkeling van muziekstijlen, muziekvoorbeelden op internet en muziekinstrumenten uit die tijd. Werkelijk een openbaring! Dit heeft eerst zijn neerslag gevonden in een uitgebreide internetpagina. Toen ik de link naar Marc van Delft stuurde antwoordde hij mij: **'Indrukwekkend hoor! Je bent daardoor waarschijnlijk zelf ook heel wat nieuws aan de weet gekomen! Inderdaad heb ik allemaal nieuwe dingen gelezen en muziekvoorbeelden beluisterd en door de vergaarde achtergrondkennis leren waarderen. Doordat er kennelijk wereldwijd liefhebbers bestaan van Middeleeuwse muziek is er een schat aan voorbeelden te vinden op YouTube, waarvan door mij dan ook gretig gebruik is gemaakt.**

(Ook ben ik – althans voor mij – diverse nieuwe begrippen tegengekomen, zoals 'organum', 'antifoon', 'motet' en 'melismatisch'. Google bood steeds uitkomst als ik de betekenis zocht.)

Invloed van de Christelijke kerk

Terwijl over de Griekse muziekgeschiedenis vanaf zeven eeuwen voor Christus relatief veel bekend is, geldt dat niet voor het eerste millennium na Christus. In het artikel van twee maanden geleden is dit fenomeen al aangestipt: de Christelijke Kerk oefende steeds meer macht uit tot in het sociale leven, hetgeen een vernietigende werking had op de amusementmuziek die sinds Aristoteles (circa 300 jaar voor Christus) – met mate – geoorloofd was. Om een indruk te krijgen wat wel bekend is over de vroege middeleeuwen volgt hier een fragment uit *Geschiedenis van de westerse muziek*:

'Sommige kenmerken van de muziek uit Griekenland en de gemengde oosters-hellenistische samenlevingen rond het oostelijk deel van de Middellandse Zee werden ongetwijfeld overgenomen door de

christelijke kerk in de eerste twee of drie eeuwen dat zij bestond. Maar bepaalde aspecten werden beslist verworpen. Een daarvan was het idee dat men muziek enkele omwille van artistiek genot kon cultiveren. Vooral de muzikale vormen en genres die verband hielden met de grote openbare spektakels zoals festivals, wedstrijden en dramavoorstellingen, evenals de muziek van meer intieme feestelijke gelegenheden, werden door velen beschouwd als ongeschikt voor de kerk, niet zozeer uit een afkeer van muziek zelf alswel uit de behoefte om het toenemende aantal bekeerlingen te vervreemden van alles wat geassocieerd was met hun heidense verleden. Deze houding leidde aanvankelijk zelfs tot wantrouwen ten aanzien van alle instrumentale muziek.'

Gregoriaans

Wikipedia schrijft over de middeleeuwse muziek [tekst door mij ingekort]:

'In de vroege middeleeuwen is, voor zover is na te gaan, de ontwikkeling van de muziek gebonden aan de ontwikkeling van de kerkmuziek. In de 6e t/m de eerste helft van de 9e eeuw was de muziek eenstemmig en louter en alleen mondeling overgedragen. De in de Romeinse liturgie van de katholieke kerk gebruikte, reeds eeuwenoude teksten en melodieën werden vanaf de 6e eeuw verzameld en gecodificeerd, mogelijk op last van paus Gregorius I, de Grote (540-604). Deze verzameling staat tegenwoordig bekend als de gregoriaanse muziek. Keizer Karel de Grote [regeerde van 768-814] heeft ervoor gezorgd dat het gregoriaans in zijn hele rijk door de geestelijkheid werd opgenomen in de eredienst.'

Meerstemmigheid

'Ook ontstaan in deze periode de eerste vormen van meerstemmigheid. Deze worden organa (enkelvoud organum) genoemd; de vroegste geschreven vorm ervan treft men aan in de verhandeling *Musica enchiridis* (Muzikaal handboek) die dateert uit ca. 900. Bij de oudste vorm van het organum, het parallel organum zingt de eerste stem de oorspronkelijke Gregoriaanse melodie, en zingt de onderstem op een kwart of kwint lager parallel mee.

In de 11e eeuw ontwikkelt zich uit het parallel organum het z.g. vrij organum. De vroegste voorbeelden van deze stijl dateren uit de jaren 1020-1050. De stemvoering van de tegenstem wordt vrijer: naast parallelle beweging, worden nu ook zijdelingse beweging en tegenbeweging toegepast. De gebruikte intervallen zijn kwarten, kwinten en octaven. De oorspronkelijke melodie ligt nu meestal in de onderstem.

In de 12e eeuw begint men, naast kwart, kwint en octaaf, de intervallen secunde, terts en sext te

gebruiken: het zwevend organum. Ook wordt er gebruikgemaakt van drie- en vierstemmigheid door de stemmen een octaaf hoger te verdubbelen. Behalve het zwevend organum wordt het melismatisch organum ontwikkeld. Hierbij wordt de oorspronkelijke melodie nog steeds gezongen door de eerste stem, maar deze gaat in lange noten zingen. De tweede stem zingt daarboven in melismen [meerdere noten op één lettergreep], en is melodisch en ritmisch vrijer dan de eerste.'

Notker de Stotteraar

Niet alleen de muziek trok mijn belangstelling, ook de biografieën van de componisten. Over de eerste kleine 900 jaar na de jaartelling is niets bekend. Alle gregoriaanse muziek, die uit die tijd is overgeleverd, is geschreven door mensen die volledig anoniem zijn gebleven. De eerste persoon die de annalen heeft gehaald heet Notker de Stotteraar. Hij leefde van circa 840 tot 912. Zijn *Media vita in morte sumus* (Midden in het leven staan we in de dood) werd het strijdlid van de kruisvaarders. Behalve componist was hij ook auteur van boeken over muziektheorie en dichter. Mede door hem werd Sankt Gallen een centrum van Europese kunst en cultuur. Op www.euritmie.nl/muziekgeschiedenis heb ik zijn biografie geplaatst evenals die van tweeëndertig andere componisten uit de periode tot 1400.

Notker de Stotteraar (~ 840 – 912)

Troubadours ...

Naast kerkmuziek bestond er ook wereldlijke muziek van de troubadours, trouvères, minnesänger, jongleurs en minstrelen. Wikipedia schrijft:

'Troubadours vinden we vooral terug in Zuid-Frankrijk, trouvères daarentegen voornamelijk in het noorden van Frankrijk. De eerste met naam bekende troubadour was Willem van Poitiers, hertog van Aquitanië (1070-1126). De meeste troubadours bezongen de hoofse liefde, maar de oorlog (bijvoorbeeld de kruistochten) was ook een geliefd onderwerp. Daarnaast werden hekeldichten geschreven. De Duitse minnesänger hadden hetzelfde doel als de troubadours en trouvères in Frankrijk, maar de minneliedereren zijn over het algemeen wat 'stijver' en minder expressief. Jongleurs waren rondtrekkende professionele speellieden die ook musiceerden. Ze componeerden zelf geen liederen, maar voerden werken uit die door anderen werden gecomponeerd of brachten volksmuziek. Wanneer jongleurs vast in dienst gingen bij een adellijke heer noemde men hen minstrelen.'

Op www.euritmie.nl/muziekgeschiedenis zijn naast Gregoriaans en latere muziekstijlen vijf composities van troubadours te beluisteren, te beginnen met een muziekstuk van Guillaume IX d'Aquitaine (zie boven), die wordt beschouwd als een van de belangrijkste voorbeelden van dichters en zangers uit de ridderscultuur van de latere middeleeuwen.

Intermezzo

Terug naar de kerkmuziek. Opvallend is dat vanaf circa 1170 tot het begin van de vijftiende eeuw de ontwikkeling van de meerstemmigheid (twee, drie en soms vier stemmen) enerzijds een hoge vlucht neemt en anderzijds nog met handen en voeten gebonden blijft aan het Gregoriaans. Alle componisten baseren hun muziekwerken op de eeuwenoude melodieën, die als oerbron blijven fungeren. In de hierna beschreven muziekstijlen *ars antiqua*, *ars nova* en *ars subtilior*, die na elkaar zijn ontstaan is de invloed van het Gregoriaans onmiskenbaar! De cultuurcentra liggen vooral in Frankrijk en in een iets mindere mate in Italië.

Ars antiqua

Wikipedia: 'De naam *ars antiqua* (de oude kunst) verwijst naar de muziekstijl van de jaren ca. 1170 - 1310. Dit is het tijdvak van de polyfone stijl van de Notre Dame-school, en de daaropvolgende jaren, waarin de eerste ontwikkeling van het motet plaatsvinden. Meestal wordt de term beperkt tot de gewijde muziek, dus met uitzondering van de seculiere liederen van de troubadours en trouvères. Technisch wordt de grootste vooruitgang geboekt op het gebied van het ritme, zowel wat betreft het begrip daarvan, alsook in de notatie.'

Ars nova

'De Ars nova (nieuwe kunst) is een periode in de ontwikkeling van de westerse muziek die, vooral in Frankrijk en Bourgondië, rond 1300 een aanvang nam. Van de muziek van de ars nova kan gezegd worden dat zij een veel grotere expressiviteit en variatie ten toon spreid dan de muziek van de voorgaande eeuwen. Wegens verdere ontwikkeling van het notenschrift werd het mogelijk om muziek te schrijven met een veel grotere ritmische vrijheid dan voorheen.'

Ars subtilior

'Ars subtilior (subtielere kunst) is de naam die gegeven wordt aan een Europese muzikale stijl uit het eind van de 14e eeuw. De ars subtilior ontwikkelde zich uit de ars nova. Bijna alle bekende composities zijn wereldlijke liederen, met als onderwerpen de hoofse liefde, oorlog, ridderlijkheid, en verhalen uit de klassieke oudheid. Op het muzikale vlak waren de composities van deze stijl uiterst verfijnd en complex, en lastig uit te voeren. Ze hebben een zeer experimenteel karakter. Pas in de 20e eeuw zou een dergelijke mate van complexiteit opnieuw bereikt worden.'

Tot 'kunst' verheven notenschrift uit de Ars subtilior

Codex ...

Dat we tegenwoordig (nog) over vele honderden composities uit de Middeleeuwen kunnen beschikken is te danken aan muziekbundels zoals de *Bamberg Codex*, *Montpellier Codex*, *Chantilly Codex*, *Huelgas Codex* en *Rossi Codex* die in de twaalfde, dertiende en veertiende eeuw (en later) zijn samengesteld. Ook zijn daarin muziekstukken opgenomen, van wie de componist onbekend was.

Concilie van Trente

Het Concilie van Trente (1545-1563) besloot tot een standaardisering van het gregoriaans, waarbij een groot deel van de ontwikkelingen binnen de kerkmuziek van de voorgaande 500 jaar werd verboden.

Samenvatting 1150 tot 1400

Geschiedenis van de westerse muziek vult aan [door mij ingekort]: 'Het tijdvak tussen ongeveer 1150 en 1300 kan als een aparte periode in de muziek worden beschouwd en wordt door musicologen aangeduid als **ars antiqua**, de 'oude kunst' van het componeren, dit in tegenstelling tot de ars nova, de 'nieuwe kunst' van de veertiende eeuw. Tijdens de ars antiqua heeft de polyfonie [meerstemmigheid] zich snel ontwikkeld en zijn er drie polyfone compositievormen ontstaan: organum en conductus in de Notre Dame-periode (tot ongeveer 1250), en het motet in de tweede helft van de dertiende eeuw. [zie Wikipedia voor toelichting] Het centrum van al deze activiteiten was Parijs, en gedurende 150 jaar werd de Europese polyfonie dan ook gedomineerd door Franse componisten. Aan het begin van de dertiende eeuw was praktisch alle polyfone muziek nog religieus; tegen het einde van diezelfde eeuw schreef men meerstemmige zettingen voor zowel religieuze als wereldlijke teksten, al bestond er nog geen duidelijk onderscheid tussen een religieuze en een wereldlijke muzikale stijl. Rond 1300 was het motet als het ware een soort microkosmos van het culturele leven uit die tijd geworden. De vorm van het motet, waarbij een bonte verscheidenheid aan liefdesliederen, danswijsjes, populaire refrains en religieuze hymnen bijeen wordt gehouden binnen een strak, op het gregoriaans gebaseerd kader, doet denken aan die van Dantes *Divina Commedia*, waarin op soortgelijke wijze een veelheid aan wereldlijke en religieuze ideeën wordt geordend binnen een strak theologisch staketsel. Tegen het eind van de dertiende eeuw begon dit gesloten middeleeuwse universum echter uiteen te vallen. De weg was vrij voor een nieuwe muziekstijl.

In de veertiende eeuw werd het scala aan muzikale middelen aanzienlijk uitgebreid, een ontwikkeling die werd gestimuleerd door een onmiskenbare verschuiving van de geestelijke naar de wereldlijke muziek. Het meest opvallend was de grotere ritmische vrijheid en verscheidenheid, die door sommige late componisten werd doorgevoerd tot in het welhaast onuitvoerbare. Men kreeg een voorkeur voor onvolkomen consonanten (tertsen, en in mindere mate ook sexten) die overal binnen het metrische schema konden optreden, al was het slotakkoord nog altijd een unisono, een octaaf of een reine kwint. Parallele kwinten en octaven maakten geleidelijk plaats voor passages in parallelle tertsen en sexten. Nieuwe genres kwamen tot bloei: de caccia en het madrigaal en de meer verfijnde: de virelai, de ballade en het rondeau, die tegen het einde van de eeuw steeds populairder werden en waaruit zich een aantal meer complexe compositietypes ontwikkelden. Rond 1400 begonnen de voordien gescheiden muziekstijlen van Frankrijk en Italië in elkaar over te gaan. Deze internationale stijl in wording ondergingen in de vijftiende eeuw allerlei invloeden vanuit andere landen, met name Engeland en de **lage landen**.'

Beschouwing door Marc van Delft

Wanneer we kijken naar de muziekgeschiedenis en teruggaan naar de Middeleeuwen zien we dat de geestelijke muziek domineert. De muziek stond in het zogenoemde modale systeem van de kerktoonladders, zoals dorisch, phrygisch, lydisch en myxolydisch. Dorisch is bijvoorbeeld de toonladder van D dorisch is de gotische oertonladder (van D tot D, zonder kruizen en mollen), de eerste modus, en is het meest equivalent met de sfeer van de gotische kathedralen die in die tijd ontstonden.

Karakteristiek waren de intervallen kwint en kwart, die centraal stonden. De terts werd in de harmonie veelal vermeden, omdat zij als onwelluidend werd ervaren. In de antroposofie wordt deze periode tot het einde van de 14de eeuw het tijdperk van de verstands-gemoedsziel genoemd. Pas in het bewustzijnszieletijdperk vanaf de 15de eeuw wordt de terts als consonant ervaren.

Voor ons huidige oor kan de muziek van de late Middeleeuwen, zoals Perotinus (rond 1200), de ars antiqua en de ars nova (bijvoorbeeld Messe de Notre Dame van Machault) door de vele kale kwintklanken wat kaal en kil overkomen. Met ons tegenwoordige bewustzijn worden we door kwintakkoorden niet meer in ons gevoel geraakt. Kwarten en kwinten in de harmonie hebben meer te maken met de sfeer van het hoofd, het denken, zijn meer verwant met de geest, het hemelse, daarom hoort het ook typisch bij 'geestelijke' muziek.

Ook het grondtoengevoel is minder uitgesproken, het wordt minder bevestigd door leidtonen zoals in de tonaliteit vanaf de 15e eeuw, het staat dus minder stevig op aarde. Het dominerende thema van de oude geestelijke muziek is de verticale relatie van de mens met 'boven': God, de hemel, de wereld van de engelen, de geestelijke wereld.

Guillaume de Machault (~ 1300 - 1377)

Rudolf Steiner over de kwint als interval
De muziekgeschiedenis laat zien dat in de Middeleeuwen de kwint een sleutelpositie innam. Hieronder volgen 2 citaten waarin Rudolf Steiner spreekt over hoe de kwint beleefd werd toen er nog geen tertsbewustzijn was, en de beleving in onze tijd.

Over de na-atlantische tijd: **'De kwinten werden** dus in de loop van de tijd bij uitstek de aangename, geliefde muzikale beleving. Maar alle muziek die met uitsluiting van de terts en van datgene wat wij tegenwoordig de c noemen werkt, heel die muzikale belevingswijze was van een bepaalde mate van vervoering doordrongen. Het was zonder meer iets dat maakte dat men het muzikale als een verplaatst-zijn in een ander element ervoer. In de kwintenmuziek voelde men zich nog steeds uit zichzelf gelicht, buiten zichzelf geplaatst. En de overgang naar de beleving van de terts, die in feite tot in het vierde na-Atlantische tijdperk te volgen is [...] betekent tegelijkertijd dat de mens muziek voelt als iets wat met zijn eigen fysieke organisatie in verbinding staat, dat hij zich pas doordat hij tertsen kan belevan als musicus om zo te zeggen een mens van de aarde voelt. Daarvóór, bij het belevan van de kwint, zou hij eerder gezegd hebben: de engel in mij begint een musicus te worden; de muze spreekt in mij. **'Ik zing' zou niet de juiste uitdrukking zijn. De mogelijkheid om 'ik zing' te zeggen bestaat pas** wanneer de beleving van de terts intreedt. Dan kan men zichzelf als degene die zingt voelen. Want de beleving van de terts verinnerlijkt de hele muzikale ervaring. Daarom was er in de tijd van de kwint ook totaal geen mogelijkheid om het muzikale met een subjectief aandeel te kleuren. Het aandeel van het subjectieve was voordat het belevan van de terts intrad eigenlijk steeds zodanig, dat het subjectieve zich eruit getild voelde, zich in de objectiviteit verplaatst voelde. Pas bij de beleving van de terts voelde het subjectieve zich in zichzelf rusten en ging de mens de ervaring van zijn eigen lot, de ervaring van zijn lot in het gewone leven met het muzikale verbinden. Daardoor gaat datgene betekenis krijgen wat in de tijd van de kwint nog helemaal geen betekenis had. Zoiets als majeur en mineur heeft in de tijd van de kwint nog geen enkele zin.' [Stuttgart, 7 maart 1923]

'Nu heeft gisteren iemand terecht opgemerkt dat de mens iets leegs ervaart bij de kwint. Natuurlijk moet hij bij de kwint iets leegs ervaren, omdat hij geen imaginatie meer heeft en omdat de kwint met een imaginatie overeenkomt, terwijl de terts overeenkomt met een waarneming in het innerlijk. Tegenwoordig ervaart de mens dus iets leegs bij de kwint en moet hij dat met het stoffelijke van het instrument opvullen. Hierin ligt op muzikaal gebied de overgang van het meer spirituele tijdperk naar het latere materialistische tijdperk.' [Stuttgart, 8 maart 1923]

De citaten staan in 'Rudolf Steiner over muziek'.